

MAGYAR NYELV

115. ÉVF.

2019. ŐSZ

3. SZÁM

Új csuvas hangtörténet*

1. Mint ismeretes, a török nyelvcsaládot két főágra oszthatjuk. Az egyikbe, amelyet régebben köztöröknek, ma inkább oguznak neveznek, tartozik egy nyelv kivételével az összes török nyelv. A másik főág, az ogur egyetlen ma élő nyelve a csuvas. Történetileg nézve a csuvas az ótörök nyelv ogur ágának leszármazottja. Ez az ogur ág a nyugati ótörök nyelvcsoporthoz tartozik, egyik meghatározó összetevője volt. A történeti ogur főágba tartoztak ma már nem beszélt, kihalt nyelvek, mint a kazár. A csuvasnak ez a nyelvtörténeti helyzete már önmagában is kiemelt figyelmet érdemel a történeti nyelvtudomány rendszerében.

Az a tény, hogy a csuvas őse meghatározó szerepet játszott a magyar nyelv történetében, külön jelentőséget biztosít a csuvas kutatásoknak mind a nemzetközi, mind a magyar tudományosságban. Végül, de nem utolsósorban, a Volga-vidék bonyolult nyelvi és etnikai kapcsolatrendszerének felfejtésében a csuvas kulcsszerepet játszik. A csuvas nyelv története ezért egy nagyobb hálózat számos, eddig még megfejtetlen kérdéséhez nyújt elengedhetetlen segítséget.

AGYAGÁSI KLÁRA 2019-ben, Wiesbadenben megjelent angol nyelvű könyve (lásd a lábjegyzetben) régóta várt és alapvető munka. Jelen írásom első felében ismertetem a könyv tartalmát, második részében néhány megjegyzést fogok fűzni a könyvhöz.

2. A könyv rövid bevezetések után a csuvas nyelvtörténet forrásainak szenteli az első nagy fejezetet. Sorba veszi a prototörök, az ótörök, a középtörök és a modern csuvas korszak forrásait. Mivel a csuvas nyelv írott forrásai csak a 18. században jelennek meg, a korábbi források jövevényszavak. Ezért a szerző a csuvas korábbi története során átvett, és nem ritkán a más nyelvek számára átadott szóanyagról írott korábbi irodalmat összegezi, elemzi és értékeli. Kiemelném a keleti szláv és óorosz jövevényszavak tanulságainak összefoglalását, ahol AGYAGÁSI saját korábbi tanulmányainak eredményeit is beépítette. A csuvasok

---

* Klára Agyagási, *Chuvash Historical Phonetics. An areal linguistic study, with an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism*. *Turcologica* 117. Harrassowitz, Wiesbaden, 2019. 333 lap.

őseinek a Volga vidékre költözésével a források körvonalai is megváltoznak. Kapcsolatba kerülnek a protopermi nyelveket beszélő népekkel. Ugyanakkor a Volga-vidéki török nyelvek differenciálódása is megindul. Egyrészt kialakulnak a Volga-vidéki csuvas/bulgár nyelvjárárok, másrészt számolnunk kell korábbi, helyi nyelvi szubsztrátumokkal is. A korszakot a tatárjárás zárja, amely a Volga-vidék nyelvi átrendeződésével jár. Bevándorolnak a kipcak-török nyelvet beszélő csoportok (a későbbi volgai tatár és baskír nyelvvaltozatokat beszélők ősei), míg a finnugor csoportok kitérnek a mongol hóditás elől.

A kutatás szempontjából fontos esemény, hogy a 13. században megjelennek a volgai bulgár feliratok. Mint ismeretes ezeknek a török elemeket tartalmazó arab sírfeliratoknak két fő típusa van. Az egyik csuvasos nyelvet tükröz, míg a másik egy kipcak vallási/irodalmi nyelv helyi változatában íródott. A 14. század után, kipcak közvetítéssel kerülnek a csuvasba a közép-mongol jövevényszavak. E korszak mari, orosz és kipcak-török jövevényszavai fontos forrásai a középcsuvas nyelvállapot rögzítésének.

A 18. században bukkannak fel az első írásos emlékek. Különböző európai utazók, tudósok korai feljegyzései után 1769-ben lát napvilágot az első csuvas nyelvtan. Ettől fogva egyre gyarapodik az elsősorban cirill írásos csuvas nyelvű valóságos irodalom. A fejezetet a modern csuvas lexikológiai források áttekintése zárja.

A könyv ezután három nagy fejezetre osztva a mássalhangzó-oppozíciók, a magánhangzórendszer és a középcsuvas változások kérdéseit tárgyalja.

Ha az ember egy mai csuvas beszélőt hallgat, akár az északi, akár a déli nyelvjárásból, nem gondol arra, hogy egy török nyelvet figyel. Ez annyira így van, hogy a csuvas nyelv első kutatói nem is kezelték a csuvas török nyelvként. A mai csuvas inkább „hangzik” finnugornak, mint töröknek, s ennek okairól hosszú vita folyik. AGYAGÁSI először a csuvas minden egyes hangjának a lehetőségek szerinti teljes történetét írja le.

Az elemzés természetesen azokkal a sajátosságokkal kezdődik, amelyek a csuvas nyelvet elválasztják a köztörök nyelvektől. Majd áttér minden hang minden helyzetben való előfordulására. A könyv egyik erénye, hogy minden hangváltozásra az összes elérhető adatot felsorolja. Példaképpen bemutatom a rotacizmust, vagyis azt a jelenséget, hogy a csuvasban /r/ felel meg a köztörök /z/-nek. Az alább zárójelbe tett „(irodalom)” helyén AGYAGÁSI könyvében a releváns források rövidítései állnak, ezeket nem ismétlem. Az első csoportba azok a szavak tartoznak, amelyek a protoszamojédbe kerültek az ogyorból:

Ancient Turkic *boro → PS *boro 'gray, wolf-gray, wolf-gray dog', cf. Old Turkic *bōz* 'gray' (irodalom).

Ez a szó nincs meg a mai csuvasban, ezért korai előfordulása jövevényszóként különösen értékes. A második csoportba azok a szavak kerültek, amelyek a magyarban is előfordulnak. A harmadik csoport egy óvotjába, a negyedik egy óoroszbba átkerült szót mutat be. Az ötödik egy a kipcak nyelvekbe átkerült és rotacizmust tartalmazó szót elemez. Ezután következnek azok a csuvas szavak, amelyekben rotacizmus van, és /r/-es alakjuk a csuvasból kimutathatóak. Ez a lista 32 szót tartalmaz. Egy példa:

WOT/Oguric **bār* >> Chuv *par* 'železa', cf. EOT *bāz* 'a swelling on the surface of the body' (irodalom).

A szóvégi mássalhangzók tárgyalásából is egy példát mutatok be. A csuvasban sok szóban a köztörök szóvégi *n* helyén *m* van. Ezt tükrözi többek között a magyar *szám* szavunk is, amely egyébként ennek a hangváltozásnak legrégebb emléke.

WOT/Oguric (**sān* >) **sām* 'number' (→ AH* *sam* > *szám*), EOT *sān* 'number', cf. Chuv *sum* 'sčet' (irodalom).

Ugyanakkor a csuvas szókincs egy részében ez a változás nem zajlott le. Ilyen például:

WOT/Oguric **qān* > **χian* >> Chuv *yun* 'krov', cf. EOT *qān* 'blood' (irodalom).

A kérdést sokan tárgyalták, egyesek egy külön profonémát feltételeztek azokban az esetekben, ahol a csuvasban *-m* van, ennek azonban áthidalhatatlan nehézségei vannak. AGYAGÁSI úgy látja, hogy a csuvas elődje integrálta mind az *-n*-et megőrző, mind az *n* > *m* változásban részt vevő nyelvváltozatot (79).

A viszonylag kései változásokhoz tartozik a szókezdő **ti* > *či* változás. Ennek vizsgálata azért is fontos, mert a mongolban is lezajlott egy ilyen hangváltozás. Mivel a mongolban feltűnően sok az ogur, tehát a csuvas elődjéből származó jövevényszó, felmerült, hogy a két hangváltozás összefügg. Van példa, amely látszatra a jelenség korai voltát mutathatná:

WOT/Oguric **tāl* > WOT/VB **tjal* >> Chuv *čul* 'kamen', cf. EOT *tāš* 'stone' (irodalom).

Ugyanez a szó a mongolban *čilagun* 'kő' > mai mongol (halha) *čulū*. AGYAGÁSI világos kronológiai elemzését kell elfogadnunk, amely szerint a két változás egymástól független, és a csuvasban a 13–14. században zajlott le. Hozzáteszi, joggal, hogy a különböző volgai bulgár nyelvjáráásokban a változás eltérő ütemben zajlott le. Különösen fontos, hogy a volgai bulgár feliratokban (13–14. sz.) a *ti*- és *či*-alakok még váltakoznak; itt a jelenség születését figyelhetjük meg.

A mássalhangzók történetét egy összefoglalás és egy jól áttekinthető táblázat (94) zárja.

Aki foglalkozott hangtörténettel, jól tudja, hogy a magánhangzók történetét nehezebb feltárni, mint a mássalhangzókét. Míg a mássalhangzókra AGYAGÁSI alig 60 oldalt szánt (35–97), a magánhangzók történetére közel kilencvenet (97–185).

Először a prototörök hosszú magánhangzók kérdéséről tárgyalja. Mivel az ótörök nyelvelmékek nem, vagy csak igen szórványosan tükrözik az ótörök hosszú magánhangzókat, ezért ezek rekonstrukcióját csak az összehasonlító török nyelvészet módszereivel lehet kimutatni. Ebből a szempontból a csuvas jelentős szerepet játszik. Itt különösen fontosak a magyarba átkerült jövevényszavak, mint például:

WOT/Oguric *kāp 'model' → AH *kēp (> *kép*) 'picture, shape, form', EOT *kēp*, *kēb* 'mould, Model', cf. Chuv *kap* 'vnešnj vid, figura etc.' (irodalom).

A nagyon alapos elemzésekből három kérdést emelnék ki. A csuvasban a proto török rövid /*a/ hangnak első szótagban két fő megfelelése van: /u/ és /i/. Ezzel szemben a hosszú /*ā/ több megfelelése figyelhető meg. Az egyik esetben a hosszú magánhangzó diftongizálódik. Az illabiális /ā/ helyén /ja/, illetve labiális/ā/ hangból /ya/ lesz, a másik esetben a hosszú /ā/ rövidül, majd sorsa azonos az eredetileg is rövidkével: /ā/ > /u/, illetve /ā/ > /i/. Példák:

WOT/Oguric *qār > *χiār > WOT/VB *iār > Chuv *yur* 'sneg', cf. EOT *qar* 'sneg' (DTS 422), *qār* 'snow' (CLAUSON 629),¹

WOT/Oguric *āč > WOT/VB *uas > Chuv *viš-* 'progolodat'sja', cf. EOT *āč* 'to be hungry' (irodalom);

WOT/Oguric *qara > WOT/VB > MČ₁ *χāra >> Chuv *χura* 'černyj cvet', cf. EOT *qarā* 'black' (irodalom);

WOT/Oguric **kat-* > WOT/VB > MČ₁ *χat-* >> Chuv *χit-* 'tverdet'', cf. EOT *qat-* 'to be hard, firm, tough' (irodalom).

AGYAGÁSI a kettős fejlődés okát abban látja, hogy a középcsuvasban az /a/ két, már az ócsuvasban meglévő allofónja az illabiális /ā/ és a labiális /â/ a középcsuvasban fonematizálódott, majd külön változásban vett részt (115). Az illabiális /a/ található meg a magyar *tiló*, *tinó* és *béka* szavunkban. AGYAGÁSI könyvében (115–121) a két típushoz tartozó csuvas szavak szinte teljes felsorolását adja.

Másodikként a protézisek kérdését emelném ki. Bár egyes kipcak nyelvjárásokban megjelennek a protézisek, a szókezdő magánhangzók előtt kialakult másodlagos mássalhangzók, ezek szubfonematikus jellegűek maradnak. Ezzel szemben a csuvasban bizonyos esetekben a labiális magánhangzók előtt *v*, az illabiális magánhangzók előtt *j* (*y*) protézis jött létre:

WOT/Oguric, WOT/VB* *ōn* > MČ₁ *wān* > Chuv A *vunnā*, V *vonnā* 'desjat', cf. EOT *ōn* 'ten' (irodalom);

WOT/Oguric *orman > WOT/VB *urman > *vurman* >> Chuv *vārman* 'les', cf. EOT *orman* 'les' (irodalom).

A változást, többek között, a magyar *vályú* szó már tükrözi, és megjelenik egy 1323-as volgai bolgár feliraton. A *y* protézis talán későbbi:

WOT/Oguric *it > WOT/VB *yit > Chuv *yāt*, *yātā* 'sobaka', cf. EOT *it* 'sobaka' (DTS 221), *it* 'sobaka' (DTS 215).

A csuvas hangtörténetben jelentős változást hozott a tatárjárás. A tatárjárás húsz évvel korábban érte el a Volga-vidéket, mint Magyarországot. Ez nemcsak

¹ Itt AGYAGÁSI két forrást idéz, CLAUSON alakja a helyesen rekonstruált.

a népességtörténet drasztikus fordulatait okozta, hanem a Volga-vidéken beszélt nyelvek történetében is új korszakot jelentett. AGYAGÁSI úgy látja, hogy a mongol invázió előtt már kialakult a volgai bulgár nyelv három változata. Ezért könyvében (160–185) összefoglalja, mi az, ami a három nyelvjárásból a 13. század előtti időből rekonstruálható. A volgai bulgár1 (VB₁) nyelvjárást elsősorban a 10. század környékén a protopermi, illetve a protovotják nyelvbe átvett szavak segítségével lehetett rekonstruálni. Ezeket az eredményeket az óoroszból átvett néhány szó erősíti. A magánhangzó-rendszert a zártabbá válás, a redukció megindulása, a mássalhangzó-rendszert az affrikáták spirantizálódásának kezdete jellemzi. Magyar szempontból a korszakhoz tartoznak mind a *gyékény*, mind a *szél* típusú szavaink:

WOT/Oguric *jekän (→ AH *jeken 'rush mat'), cf. EOT *yekän* 'raznovidnost' kamyša' (DTS 253) WOT/VB₁ *šäkän → Ancient Votyak *šakan* 'rush mat';

WOT/Oguric (*jēl >) *čēl* (→ AH *šēl*) WOT/VB₁ *šēl, *sil 'wind' → PP *šil, perhaps *šil, cf. EOT *yēl* 'wind'.

A volgai bulgár2 (VB₂) AGYAGÁSI szerint az arabírasos volgai bulgár feliratokban megbújó bulgár elemekével azonos. Bár a feliratok 1281 és 1361 között készültek, csak ezek alapján tudjuk a mongol kor előtti, tehát az 1220-as évek előtti állapotot rekonstruálni. Ez a földrajzilag középső volgai bulgár nyelvjárás megelőzte a mongol inváziót, majd a 14. század végén kihalt. Fő jellemzői a szókezdő *y*-nek *j*-fokon történő megőrzése, a szóvégi veláris mássalhangzó spirantizálódás utáni diftongizálódása és a hosszú magánhangzók diftongizálódása.

A volgai bulgár3 (VB₃) a mai csuvas elődje, amelybe a VB₂-ből kerültek át jövevényiszavak. E nyelvjárást másképpen kései ócsuvasnak is lehet nevezni. Ebben a nyelvjárásban már lezárul a *y* > *j* > *š* változás. Emlékeit többek között a tatár nyelvjárások is megőrizték.

A következő nagy fejezet (185–244) a középcsuvas korszak hangváltozásait írja le. A mai csuvas mássalhangzórendszer ekkor alakult ki, fő jellemzője a zöngés mássalhangzók zöngétlenedése, a magánhangzórendszer zártabbá válása és egyes magánhangzók redukálttá alakulása. E rendszerszerű változáson belül azonban a magánhangzók közötti és a szonoránsok utáni mássalhangzók képzése megváltozott, a feszes (fortis) képzésből laza (lenis) lett. Az első fázist tükrözi a protomari:

WOT/VB *šükür 'bread' (cf. EOT *čörek* 'loaf of bread') → PM₂ *šükür ~ *šükâr [nyelvjárási adatok következnek].

A mai csuvas írott alakja: *čăkăp* 'hleb', ami kívülállónak megtevesztő, olvasata ugyanis /šăGăr/, vagyis a veláris mássalhangzó lenis kiejtésű. A középcsuvas korszakban a mássalhangzórendszer több más irányú változáson is átesett. Ekkor kezdődött a mássalhangzók erőteljes palatalizálódása, ami magas hangrendű szavakban később generalizálódott, és ami a mai csuvas egyik fő jellemzője:

WOT/Oguric *tikuy > WOT/VB₂ *tīχuy > *t'īχu* > MČ₁ *čīχu > Chuv *čăχ(ă)* 'kurica'.

A magyar *tyúk* éppen ezt a palatalizált *t'*-t tükrözi. AGYAGÁSI gondosan elemzi a csuvas mássalhangzó-változások főbb fajtáit, és ahol elegendő anyaga van, külső adatokkal igyekszik alátámasztani vizsgálati eredményeit.

A fejezet nagyobbik része a magánhangzórendszer gyökeres átalakulásával foglalkozik. Az átalakulásban kiemelt fontossága van a zártabbá válásnak illetve a zárt magánhangzók redukálódásának. AGYAGÁSI részletesen tárgyalja a kérdés korábbi kutatóinak nézeteit, majd egy új megoldásra tesz javaslatot. Ennek lényege az, hogy elválasztja (majd egy külön fejezetben tárgyalja) a korai cseremiszi adatok népének történetét a mari nyelv történetétől. Úgy látja, hogy a mongol invázió eredményeképpen megszűnt a volgai bulgár társadalmi-politikai fölénye, és egy kétnyelvűség alakult ki, amelynek eredményeképpen a protomari magánhangzórendszer a volgai bulgár³, illetve a középcsuvas hangrendszerre fejtett ki hatást. Lényegében egy kódmásolás (code copying) történt. Itt idézem: „Copying the code of the reduced pronunciation was the way the influence mentioned above was realized” (200). Ehhez hozzáteszi: „In what follows I wish to interpret the reduction of the Late Chuvash close vowels as an instance of partial code-copying from Late Proto-Mari (PM₂), for which a thorough study of the PM₂ vowel system seems to be vitally necessary and must serve as a point of departure” (200). Ezután részletesen elemzi a protomari magánhangzórendszert, különös tekintettel a korai volgai bulgár jövevényszavakra. Arra az eredményre jut, hogy a protomariiban az első szótagban nem volt redukált, míg a második szótagban volt. A mari RÖVID : REDUKÁLT opozícióval szemben a korabeli csuvasban HOSSZÚ : RÖVID opozíció létezett, amelyen belül az első szótag lehetett hosszú vagy rövid, de mindenképpen teljes képzésű, míg a nem első szótag csak rövid teljes képzésű. Ezért az első fázisban mari hatásra a csuvas rendszer előbb átalakult úgy, hogy az első szótagban csak teljes képzésű magánhangzó létezett, míg a második szótagban redukált. Ezután a csuvasban a redukált minőség áterjedt a zárt magánhangzókra, függetlenül azok helyétől a szóban, tehát megjelentek az első szótagban is. Ezzel egyidejűleg a középső nyelvallású hosszú /ō/ nyíltabbá vált és elvesztette hosszúságát (204–205). Néhány szó, amelyben eredetileg hosszú /ō̄/ volt, mélyhangúvá vált, és az első szótagú /ō̄/ követte mélyhangú párját:

WOT/Oguric *kōč- > WOT/VB₃ *kōš- > MČ₁ kōš- > Chuv kus-
'peremeščat'sja, dvigat'sja', cf. EOT kōč- 'to change one's abode, migrate' (irodalom).

A magánhangzók redukciója alapvetően megváltoztatta a csuvas szóhangsúly rendszerét. Míg a korai fázisokban, a többi török nyelvhez hasonlóan a csuvasban is az utolsó szótagon volt a hangsúly (szemben a mongollal, ahol az első volt és van), ez a középcsuvasban megváltozott. Mivel az utolsó szótagban a magánhangzó rendszerszerűen redukált lett, a hangsúly az előtte lévő teljes képzésű magánhangzóra került. Amennyiben ez is redukált volt, akkor az első nem redukáltra; ha a szóban csak redukált volt, akkor az első szótagra esett a szóhangsúly.

A középcsuvas hangváltozások sokoldalú elemzése után AGYAGÁSI külön alfejezetet szentel a kései középcsuvas magánhangzórendszer változásainak. Ebben

a folyamatban vett részt az $e > i$ változás, és a nyílt magánhangzók közül eltűnt az illabiális és a labiális teljes képzésű /a/, míg a nyílt /ä/ helyén újra megjelent a hátul képzett /a/. Az illabiális /ä/-ből veláris /i/, a labiális /ä/-ből a virjal nyelvjárásban /o/, az anatriban és az (ezen alapuló) irodalmi nyelvben /u/ lett. Ebben a változásban arab, újperzsa, orosz és közép-mongol jövevényszavak is részt vettek. Ebben a fejezetben tesz kísérletet AGYAGÁSI annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy miért találunk a régi csuvas illabiális /ä/ helyén két megfelelést, nevezetesen teljes képzésű, hátul képzett /i/-t és redukált, hátul képzett /ä/-t. Ezek a változatok sokszor mint nyelvjárási adatok egymás mellett élnek (pl. az irodalmi *ivás* 'marok' szó mellett van nyelvjárási *äväs*). AGYAGÁSI szerint a redukált első magánhangzót tartalmazó alakok a VB₁ nyelvjárásból mint szubsztrátumból átkerült formák.

Fontos eleme ennek a változásrendszernek a diftongusok monoftongizálódása:

WOT/Oguric *sawur > WOT/VB₃ *saur > MČ₁ *sâur > MČ₂ *sur > Chuv V *sur*- 'vejat'' (a magyar *szór* megfelelője).

Az utolsó alfejezet a csuvas két fő nyelvjárásnak, az anatribnak és a virjalnak az elemzését végzi el.

A könyvet egy Appendix zárja. Ennek címe: A cseremis szerepe a csuvas magánhangzók történetében (The role of Cheremis in the History of the Chuvash vocalism, 245–298). Ez két nagy alfejezetre oszlik. Az első (245–287) az úgynevezett cseremis kérdést tárgyalja, míg a második a kései protomari vokalizmusát (289–298).

Mint ismeretes, a mari nyelvet beszélők ma magukat *mari*-nak hívják, de idegen, külső elnevezésük *cseremis*. Az AGYAGÁSI által helyesen feltett kérdés: biztos-e hogy az idegen forrásokban 4. század óta előforduló *cseremis* népnév (*Sremiscans*, *Čermis*, *Čeremis* stb.) mindig a ma mari nyelvet beszélőket jelentette? A kérdés irodalmának és a népnév korabeli forrásainak, majd a népnévnek a környék más nyelveiben megjelenő alakjaira irányuló alapos elemzés után arra a megállapításra jut, hogy nem, a 'cseremis' népnév korai előfordulásai előbb egy másik népet, majd toposzként általában az idegeneket jelölte, és csak jóval a mongol invázió után vált a marik idegen elnevezésévé. Majd foglalkozik e népnév eddig javasolt etimológiáival, s ezek részletes bírálata után megállapítja, hogy annak eredete jelenlegi tudásunk alapján ismeretlen (253). Ezután összefoglalja a marik által ma lakott terület régészeti kutatásainak eredményeit, áttér a mari nyelvbe került jövevényszavak vizsgálatára. Itt két tényt emel ki, amelyek a továbbiakban fontosak. A biztosan csuvas jövevényszavak nagy része a mongol kor után került a mariba. Ugyancsak világos kritériumok alapján állítható, hogy a mari korai orosz jövevényei sem régebbiek, mint a mongol kor; ha török közvetítéssel kerültek át, akkor is mongol kor utániak. Ez pedig azt jelenti, hogy a marik a mongol invázió eredményeképpen, de biztosan az után vándoroltak jelenlegi területükre. Abba a régióba, amit korábban az írott források és a szomszédok (oroszok, bulgárok stb.) *cseremis*-nek neveztek. Így jutottak a marik a *cseremis* külső elnevezéshez.

A mongol kor, vagyis a 13. század első fele előtt tehát egy másik nép lakott a mai mari területen. AGYAGÁSI ezután arra a kérdésre kísérli meg a választ, hogy ez

a nyelv milyen nyelvcsaládba tartozott. Abból indul ki, hogy a csuvasban sok olyan szó van, amelynek eredete ismeretlen. Ugyancsak sok ilyen ismeretlen eredetű szó van a mariban. Már korábban is észrevették, de nem tulajdonítottak jelentőséget annak a ténynek, hogy a csuvas és a mari ismeretlen eredetű szavai között sok a közös.

AGYAGÁSI vizsgálat alá veszi ezt a szóréteget, amelynek nagy része szerinte szubsztrátum, egy a Vjatka–Volga–Vetluga partjain korábban lakott, később eltűnt nép nyelvéből való. 62 ilyen szót különít el. Majd erről a területről és közelebbi környékéről ismert víznevekkel foglalkozik, amelyek közismerten igen tartósak, lassan változnak. Az eddigi és a saját kutatásait összegezve arra az eredményre jut, hogy a területen a balti szláv közösség felbomlása után a nyugati balti nyelvágba tartozó nyelvet beszélő népek éltek. Ezután az elsősorban. A. H. HALIKOV által felvetett irányban, de módszerét jogosan felülbírálván vizsgálja meg a meglévő nyelvi anyagot, és úgy látja, hogy a mariban és a csuvasban (illetve más, ezek környékén beszélt nyelvekben is) megőrzött szavak végső fokon a nyugati balti nyelvághoz köthetők. Ezek a nyugati balti elemek egy közvetítő nyelven keresztül jutottak a mariba és a csuvasba. Ezt a közvetítő, azóta eltűnt szubsztrátumnyelvet AGYAGÁSI *Low Cheremis*-nek, 'alsó cseremisiz'-nek nevezi. A kötetben (270–287) tíz nyugati balti eredetű tőszó történetét és elterjedését vizsgálja. E szavak némelyike többszörös átvétel a nyugati balti nyelvből, és az alsó cseremiszen keresztül kerültek a Volga-vidék nyelveibe, így a mariba és a csuvasba. AGYAGÁSI a következő rekonstruált nyugati balti szavakat tárgyalja:

West Baltic *ařdamas 'wood in logs', WB *ařdy-* 'to cleave', WB dial **dub-* 'grow with an empty space inside', WB **júos-* 'gird', WB **kuñp-* 'bend', WB dial. **lěk-* 'fly', WB **lěps'*, WB dial. **púcio-* 'suffocate, stifle', 'blow up', WB dial. **popliaũ-* 'chat, gossip', WB dial. **su-stó-* 'stop, combine, unite', WB **tur-* 'rotate, revolve'.

Ezzel sikerült azonosítani a rejtélyes őscseremisiz nyelvet. A könyv hátralévő részében a szerző azt vizsgálja, hogy a mari-csuvas nyelvtörténeti érintkezések adatai, a szóstruktúrák átalakulása egyeztethető-e azzal a feltevessel, hogy a cseremisiz szubsztrátum nyomokat hagyott mind a csuvasban, mind a mariban, és a mari csak a mongol kor után jelent meg jelenlegi helyén.

Végül a protomari magánhangzó-szerkezet elemzése segítségével arra az eredményre jut, hogy ennek hatására indult meg a csuvas magánhangzórendszer (újabb) változása. Mint írja: „It can be documented that there were 134 Late Proto-Mari bisyllabic structures that could have affected the historical development of 167 Late Old Chuvash bisyllabic structures” (290).

A könyvet egy alapos bibliográfia (299–320), rövidítésjegyzék és nyelvek szerint rendezett szójegyzékek zárják, amelyek közül kiemelném a magyar és a csuvas szavak mutatóját.

3. A könyv az általános nyelvtörténet több kérdésében is állást foglal, és ezt külön kiemelendőnek tartom. Míg a szinkron nyelvészet elméleti és módszertani kérdései óriási irodalommal rendelkeznek, addig a történeti nyelvészet általános

és módszertani kérdései alig kapnak figyelmet. AGYAGÁSI képzettsége és eddigi kutatómunkája három nagy nyelvtípust, három nyelvcsaládot érintett: a tipológiailag egymástól eltérő török, a finnugor és a szláv nyelveket. Nemcsak e területek anyagát ismeri alaposan és használja fel e könyvben, hanem e területek nyelvtörténeti problémáit és azok megoldási módjait is. Az alábbiakban néhány ilyen általános kérdést említek.

Ma már nyilvánvaló, hogy a nyelvi változások rendszerben történnek és szabályokkal leírhatók. Nem elég tehát egyes elszigetelt jelenségeket tárgyalni, mondjuk egy szabályt bemutatni, majd három példát idézni, hanem oppozíciókban, rendszerben kell vizsgálni a változásokat. A kérdés ott bukkan fel, amikor kiderül, a szabályok nem fedik a teljes nyelvi anyagot, vannak kivételek. A régi, újgrammatikus nézet szerint minden kivétel egy második szabály alá tartozik. Például: a prototörök szibiláns /s/ minden török nyelvben megmarad (majd a baskírban /h/ lesz). Kivéve a csuvas, amelyben egyes esetekben az /s/ helyén /š/-t találunk. A kivétel is szabályos. Ha az /s/ után /i/, /i/ következik, akkor az /s/ /š/-é változik. Néhány esetben azonban az /s/ /š/-é változik, pl. /a/ és /e/ előtt is. Ezekre az esetekre egy újabb szabály érvényes: szibiláns változása akkor zajlik le /a/ és /e/ előtt, ha ezek a magánhangzók hosszúak voltak. A szabályt meg is tudjuk magyarázni, a hosszú /ā/ és a hosszú /ē/ diftongizálódik: /ja/, illetve /je/ lesz, és a diftongus /i/ eleme ugyanúgy hat a szibiliánsra, mint az egyedülálló /i/, illetve /i/. Ennek a változásrendszernek van egy világos kronológiája. Tükrözik ezt a magyar nyelv nyugati török jövevényszavai (*sár, sárga, seper, serke, sík, sima, sió, sőreg, süly, serleg*). A csuvasból a tatárba és óoroszba került jövevényszavak is segítenek a jelenség relatív kronológiájának felállításához. Mindez világosan és a jelenséget kimerítően idézett szavak bemutatásával van leírva AGYAGÁSI könyvében (55–58). Vannak azonban ennek a szócsoporthoz renitens elemei. Az egyik ilyen a külső megjelenést jelentő török *šin*, amely a magyarban *szin* alakban fordul elő, s megvan a csuvasban is *sän* formában (az adatokat l. WOT. 799–802). Nem véletlen, de persze indokolatlan, hogy az EWUng. (2: 1436) a szavunkat ismeretlen eredetűnek mondja, míg LIGETI (1986) az egyszerűbb módot választotta: nem tárgyalja – ahogy a csuvas adatot nem tárgyalja AGYAGÁSI sem, nyilván azért, mert a csuvas adatot tatár jövevénynek gondolja, ahogy a WOT. is. Tárgyalja ugyanakkor a török *širt* szót, amely a csuvasban *särt* és a magyarban *szirt* (az adatokat l. WOT. 806–808). Itt az a figyelemreméltó, hogy a várt *širt* alak is megvan; AGYAGÁSI helyesen idézi a tatár nyelvjárási *širt* alakot (176), amely szerinte nem a volgai bulgár3-ból, a csuvas elődjéből, hanem a volgai bulgár2 nyelvjárásból került a tatárba. Végül, bár nem utolsósorban megkerülhetetlen a török *šinek* kérdése. Ez a szó a szókezdő tekintetében szabályos a csuvasban: *šána*, míg a magyarba került *szúnyog* ugyanúgy nem mutatja az /i/ előtt az /s/ > /š/ változást, mint a *szirt* és *szin* szavunk. A szó történetének egy másik sajátossága, hogy az ogur /ŋ/ helyén nem a várt /m/ van a csuvasban, hanem /n/: *šána*. Azonban, a szó mongol alakja megőrizte az /m/-et: *sima-gul*.

A hangváltozási szabályokat kereső nyelvész ilyenkor megkísérel további szabályokat felállítani. A kivétel oka lehet, hogy a szó jövevény; ezt gondolja AGYAGÁSI elődeit követve a csuvas /sän/ esetében, de ez nem működik a csuvas /särt/, illetve a magyar *szúnyog* átadó alakja esetében. Biztosan ez áll a magyar

szongor háttérében, amely a magyarban kun jövevényt szó. Ugyanez a szó megvan ugyanakkor a csuvasban is *šānkkar* alakban, ami egy ősi török **sinqur* alakra megy vissza. A szó egyébként hiányzik AGYAGÁSI gazdag adattárából. A magyar *szűnyog* eredetét illetően lehet arra gondolni, hogy a magyar egy már hasonult /sunuk/ alakot vett át (ahogy ez áll a WOT. 1085. oldalán).

Egy másik szabályrendszert használt AGYAGÁSI, mikor azt kellett megmagyaráznia, hogy a prototörök **a* helyén miért van kettős megfelelés a csuvasban: /u/ és /i/. Úgy látja, hogy az eredetileg allofónként jelentkező illabiális /ǎ/ és labiális /ǎ/ fonematizálódott, az előbbiből /i/, az utóbbiból /o/, majd az anatriban /u/ lett. Mindez pedig szépen illeszkedett a magánhangzórendszer zártabbá válásába. AGYAGÁSI nem mérlegelte azt a DOERFER (1971, 1975–1976) által felvetett lehetőséget, hogy mindazon esetekben, ahol a köztörök /a/-val szemben a csuvasban /i/ van, ott egy eltérő, a többi török nyelvben eltűnt, és csak a csuvasban megőrzött proto-fonémával van dolgunk. Talán érdemes lett volna DOERFER véleményét expliciten is cáfolni. Állítását a fonematizálódással a csuvasba került mongol, orosz, újperzsa és arab jövevényt szavakkal igazolta (115). Ugyanakkor AGYAGÁSI-nak meg kell küzdenie azzal a ténnyel, hogy a csuvasban számos esetben a prototörök **a* hangnak első szótagban van egy harmadik megfelelője: a redukált, zárt, illabiális /ǐ/, amit a csuvas helyesírás <ǎ>-val ad vissza. (Ezeket az eseteket a 230–232. oldalakon tárgyalja.) Példaképpen meg lehet említeni a PT *baq-* 'figyelni, nézni' igét, amely a csuvasban *pǎχ-*, holott vagy **puχ-* vagy **piχ-* alakot várnánk. AGYAGÁSI szerint (230) ezek jövevényelemek egy másik volgai bulgár nyelvjárásból.

Hasonló megoldást kínál AGYAGÁSI a következő esetre: a szóvégi /n/ a csuvasban bizonyos szavakban /m/-é változik (ebbe a kategóriába tartozik AGYAGÁSI szerint *szám* szavunk), míg más szavakban a szóvégi /n/ megmarad /n/-nek (ebbe a kategóriába tartozik a két *szán* szavunk, a *megszán*, *szándék* tövei; WOT. 766–773) és sok más (l. WOT. 1084). AGYAGÁSI szerint két csuvas nyelvjárás volt, az egyikben a szóvégen az /n/ /m/ lett, a másikban az /n/ megőrződött. Majd a két nyelvjárás keveredett, és a mai csuvasban mindkét nyelvjárás adatai jelen vannak. A magyar adat nem biztos, hogy az /m/ nyelvjárást tükrözi. A WOT. (1084) felveti, hogy a magyarban megjelent *-m* egy másik török szuffixumot tükröz. Persze ez csak egy lehetőség, valószínűsítheti, hogy nincs másik képviselője a szóvégi *m*-nek török *n* helyén a magyarban. Ennek a kérdésnek nagyobb irodalma is van, de a tény az, hogy a mai csuvasban, illetve nyelvjárásaiban az /n/ és /m/ végű alakok sokszor egymás mellett élnek. A jelenség mögött tehát bizonyosan nyelvjárási okokat kell keresnünk. Az azonban nem biztos, hogy eredetileg két különböző nyelvjárás keveredésével van dolgunk. Ilyen nyelvi váltakozások egy nyelvjáráson belül is létezhetnek anélkül, hogy eredetileg két különböző nyelvjáráshoz tartoztak.

Ilyen lehetőségére hívta fel a figyelmet LIGETI (1968) a lambdacizmussal kapcsolatban. A LIGETI által javasolt és AGYAGÁSI (41) által is idézett elgondolás szerint lehetséges, hogy egy hangváltozás csak fokozatosan terjed át az azonos hanghelyzetben lévő azonos hangokra. Ha a beszélők történetében még a hangváltozás idején lényeges új helyzet jön létre, a hangváltozás terjedése megakadhat, nem zajlik le minden szóban. A részletekre most nem térnek ki, de például az /š/ hang átalakulása egy /lč/ hangkapcsolaton keresztül /l/-lé megindult, de mielőtt

a hangváltozás minden szóban lezajlott volna, a nyelvet beszélő közösség messze útra kelve elvándorolt, a nyelvi közösség beszélői más környezetbe, társadalmi szervezettségbe jutva nem fejezték be a hangváltozást. Ezért azután szavak *š-sel és */-lel egymás mellett élnek.

Hogy az $n > m$ változás ebbe a kategóriába tartozik-e, nehéz lenne megmondani, a lehetőséget azonban vizsgálni kell.

Végül említeném a csuvas magánhangzórendszer zártabbá válását. AGYAGÁSI ezzel a kérdéssel foglalkozik a legsokoldalúbban és a leghosszabban. Tény, hogy a csuvas magánhangzórendszer egy többlépcsős zártabbá váláson ment keresztül. AGYAGÁSI helyesen állapítja meg, hogy az első fázisban a hosszú magánhangzók rövidültek vagy diftongizálódtak. A szakirodalomban vita van arról, hogy mindkét *e*-féle hangnak volt-e hosszú változata. AGYAGÁSI a zárt hosszú /ē/ mellett nyílt hosszú /ǣ/-t is rekonstruál, hosszúságát a magyar *kép*, nyíltságát a csuvas *kap* segítségével biztosítja, és ezzel a WOT. elemzését követi. Jó lett volna még néhány csuvas példát találni. Itt kellett volna tárgyalni azt a csuvas hangtörténeti jelenséget, hogy sok esetben a köztörök zárt /*e/ helyén a csuvas adatban nyílt /*ǣ/ rekonstruálandó. Például az AGYAGÁSI által is említett (42) köztörök *ešik* 'ajtó' csuvas megfelelője *alāk*, amelynek első magánhangzója a köztörökben egy zárt /e/, míg a csuvas egy nyílt /ǣ/ hangra megy vissza. Ilyen eset több is van.

A magánhangzórendszer zártabbá válása nemcsak a csuvasban, hanem a Volga-vidék több más nyelvében, így a mariban, a tatárban és a baskírban is lezajlott. Ennek a többlépcsős rendszerszerű hangváltozásnak valószínű az areális jellege, vagyis hogy ezek a részváltozások egymást indukálták, egymástól nem függetlenül zajlottak le. Az is elképzelhető, hogy a hatás iránya időnként változott aszerint, hogy melyik nyelvközösség volt kulturálisan és politikailag domináns. Ennek kibontásában AGYAGÁSI könyve jelentős lépést tett előre. AGYAGÁSI (199) szerint például a protomari kétnyelvűségen keresztül gyakorolt hatást a csuvas elődjére a VB₃-as nyelvjárásra. Viszont a protomari redukáltak kialakulása nem tatár hatás alatt történt, mint ezt BEREZKI gondolta (201). AGYAGÁSI szerint a csuvas magánhangzórendszer átalakulása, vagyis a zártabbá válás és redukció a protomari redukáltak részleges kódmásolásával indult meg, majd ez a folyamat az „alsó cse-remiszekkel” való találkozás hatására felerősödött, illetve felgyorsult (219). Ezt a forgatókönyvet sokan fogják vitatni vagy bírálni, annyi bizonyos, hogy további kutatások ezt a hipotézist megerősíthetik vagy cáfolhatják.

Én magam ma már úgy látom, hogy a nyelvi rendszer változásait erős tendenciák és a mellettük meglévő gyengébb tendenciák alkotják. A szigorú, újgrammatikus értelemben vett szabályok keresésének igen nagy a heurisztikus értéke, de az ma már csak egy a több lehetséges megközelítési mód, módszer között. Félreértés ne essék, a tendenciák leírása a szabályok megállapítása után és nem azok helyett történik. AGYAGÁSI könyvében pedig a tendenciák jól kitapinthatók.

Egy ilyen nagy anyagot mozgó és sokféle nyelvi adatot rendszerező munkában az olvasó könnyen talál elütéseket, apró hibákat, melyektől, mint mindannyiunk munkái, ez a könyv sem mentes. Itt csak egy-két értelemzavaró hibára vagy tévedésre hívnám fel a figyelmet. Az első oldalon a *yuwār* népnév törlendő, azonosítása a *qabar*-ral nem tartható.

A 13. oldalon idézi az 1974-ben megjelent, a lehetséges tochár–ótörök kapcsolatokat tárgyaló cikkemet, amelynek ma már legfeljebb tudománytörténeti értéke lehet. A tochár és az altaji, illetve a tochár és a türk nyelvek kapcsolatát kevesen vizsgálták 1974 után, pedig a cikkem végén kérdőjel van, és elsősorban figyelemfelhívás céljából írtam. IVANOV (1988) röviden tért ki a témára. A sokáig várt válasz tochár kutató részéről 1990-ben hangzott el, és egy nehezen hozzáférhető kongresszusi kiadványban jelent meg (REINHART 1994). A szerzővel 1995-ben találkoztam Bécsben, s akkor meg tudtuk vitatni cikkét. REINHART több tochár etimológiát nem fogad el, elsősorban a tochár kutatások újabb eredményeit figyelembe véve. Más etimológiák esetében elképzelhetőnek tartja, hogy a szó nem a tochárból, hanem egy iráni nyelvből került mind a tochárba, mind a törökbe. Egyik fő érvét azonban nem lehet elfogadni. REINHART ugyanis az altaji nyelvek rokonságát állító nézeteket elfogadja, holott éppen ebben a vitában volnának fontos érvek a tochár jövevényszavakból levonható tanulságok. A tochár elemeknek fontos szava lehetne a rotacizmus ($z > r$) és a lamdacizmus ($\check{s} > l$) kérdésében. Miután e hangváltozások irányára vonatkozóan más adatok és tények is vannak, a korai iráni és tochár elemeket újra vizsgálni lesz érdemes. Eredményeket az utóbbi időben megélnékülő tochár kutatóktól várhatunk. AGYAGÁSI következtetéseit azonban ez közvetlenül nem érinti.

A 89. oldalon az ogur $t > \check{s}$ sporadikus változás szerepel. Bár ilyen van, ez nem ilyen eset. A változás: $*ti\check{s}lig > *ši\check{s}lig > *šillig$ (a magyar *süllő* eredetije), ahol előbb egy hasonulás zajlott le, vagyis a /t/ vált /š/-sé a rákövetkező /š/ hatására, és nem a /ti/, ahogy AGYAGÁSI írja. Ez azért is fontos, mert jól mutatja, hogy az /š/ elsődleges az /l/-el szemben. Ez pedig az altaji nyelvrokonság melletti egyik fő érvet cáfolja. A 102. oldalon a török *tüš* 'dél' kapcsolat rendszerében elírások vannak, ez a szó csak homofonja a $*tüš$ 'álmom' szónak; az elsőhöz egy csuvas *těl*, a másodikhoz egy csuvas *tělék* tartozik. Talán két cédula keveredett.

Néhány esetben a véleményem eltér attól, amit AGYAGÁSI ír, de egyáltalában nem biztos, hogy nekem van igazam. A PT *ogul* 'fiú' és a mai csuvas *iväl* közötti átmenetet ő így rekonstruálja:

WOT/Oguric $*ogul > *agul > \text{WOT/VB } *ävul > \text{Chuv } iväl$,

míg szerintem:

WOT/Oguric $*ogul > \bar{o}l$ (l. magyar *olló*) $> oul > a\bar{u}l$ (VB *awli*) $> iväl$.

Ennek az eltérésnek a könyv mondanivalója szempontjából nincs jelentősége, de fontos a *VgV hangkapcsolat alakulásában. A szerző felváltva használja az angol (*historical*) *phonetics* és *phonology* terminusokat, amit én biztosan nem tettem volna, fonetikáról szerintem csak az élő nyelv esetében beszélhetünk. A magyar *hangtörténet* terminus azonban semleges ebben a kérdésben, s talán ez okozhatott problémát Lieli Pálnak, akit egyébként külön dicséret illet a fordításért.

4. AGYAGÁSI könyve, bár néhol nem könnyű olvasmány, nélkülözhetetlen alapmunkája lesz a turkológiának, a Volga-vidék nyelveinek kutatása szempontjából is sok újat tartalmaz. A magyar nyelvtörténet művelői is nagy haszonnal forgathatják, hiszen számos új szempontból is tárgyalja a magyar nyelv nyugati őtörök elemeit. A munka azonban mindenekelőtt a csuvas nyelvtörténeti kutatásokat gazdagítja. A könyv potenciálisan egy csuvas etimológia szótárt is tartalmaz. Csak remélhetjük, hogy ez is hamarosan megszületik.

Kulcsszók: csuvas, volgai bulgár, nyelvtörténet, hangtörténet, zártabbá válás, cseremis, mari, nyugat balti, areális nyelvészet.

Az egyes nyelvek megnevezésére használt rövidítések

AT = Ancient Turkic (ótörök)
 Chuv = Chuvash (csuvas)
 EOT = Early Old Turkic (korai ótörök)
 MČ = Middle Chuvash (középcsuvas)
 PM = Proto Mari (protomari)
 PP = Proto Permian (protopermi)
 PS = Proto Samoyed (protoszamojéd)
 VB = Volga Bulgar (volgai bulgár)
 WB = West Baltic (nyugati balti)
 WOT = West Old Turkic (nyugati ótörök)

Hivatkozott irodalom

- CLAUSON, SIR GERARD 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. The Clarendon Press, Oxford.
- DTS. = *Drevnetjurkskij slovar'*. Red. V. M. NADELAEV – D. M. NASYLOV – E. R. TENIŠEV – A. M. ŠČERBAK. Nauka, Leningrad.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- IVANOV, V[JAČESLAV]. V[SEVOLODOVIČ]. 1988. K probleme toharo-altajskih leksičeskih svjazej. Iz dokladov pročitanij na XXIX sessii PIAK. *Voprosy Jazykoznanija* 4: 99–102.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- REINHART, JOHANNES 1994. Die tocharischen Entlehnungen im Altaischen und die Chronologie der tocharischen Lautgesetze. In: SCHLERATH, BERNFRIED ed., *Tocharisch. Akten der Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, Berlin, September 1990*. Tocharian and Indo-European Studies, Supplementary Series 4. Málvísindastofnun Háskólans Islands, Reykjavík. 73–92.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 1974. Tocharische Elemente in den altaischen Sprachen? Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker. In: HAZAI, GEORG – ZIEME, PETER Hrsg., *Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Con-*

ference 1969. in Berlin. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 5. Akademie Verlag, Berlin. 499–504.

WOT. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian 1–2.* Harrassowitz, Wiesbaden, 2011.

A new Chuvash historical phonetics

The book under review is a new monograph on the history of the Chuvash language. The book first offers a detailed analysis of the sources of research on the history of the Chuvash language. In most cases and especially for the earlier periods, these sources are linguistic sources like loanwords from and in Chuvash. The earliest written sources are the Volga Bulgar inscriptions of the 13th–14th centuries. The history of the Chuvash sounds are investigated in all positions. The monograph contains many new insights. The author distinguishes three main dialects of the Middle Chuvash or Volga Bulgar period and investigates their mutual influence. A detailed analysis is given of the history of the process of the closing and reducing of the vowels. The impact of the neighbouring languages is given special attention. The author claims that the name Cheremis used to be the name of a group of people speaking a West Baltic idiom, later the name assumed the meaning “foreign people” and changed finally into the foreign name of the Mari. An Appendix dealing with the West Baltic layer of words in Mari and Chuvash close the book. The work contains rich material for a future etymological dictionary of the Chuvash language.

Keywords: Chuvash, Ogur, Volga Bulgar, linguistic history, phonetics, phonology, Mari, Proto-Mari, Cheremis, West Baltic.

RÓNA-TAS ANDRÁS